

В. С. Шандра

докторка історичних наук, професорка,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), valshandra@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

ДВОРЯНСЬКА ОПІКА ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ ПІД ЧАС МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ РЕФОРМ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX– ПОЧАТОК XX ст.)

У статті йдеться про дворянську станову установу — опіку, яка хоча й була заснована ще Катериною II, проте безуспішно проіснувала до 1917 р. Метою статті є розкриття й пояснення основних її функцій та з'ясування, як вплинули на її діяльність модернізаційні заходи держави другої половини XIX — початку XX ст. Методологія дослідження ґрунтується на загальних принципах науковості та історизму із використанням інструментарію соціологічних досліджень.

Верховна влада наділила дворянську опіку як і саму корпорацію елементами станової самоврядності, серед яких виборний принцип формування кадрового складу, контроль корпорації через звітність за її діяльністю. Як і прийняття рішень повітовим дворянським зібранням та його участь у запровадженні опіки чи припинення її чинності. І основне — утримання установи власним коштом. Разом з тим опіка стала гнучким засобом державного контролю за становищем маєтностей привілейованого стану. Держава прагнула аби маєтки із втратою чи хворобою власника лишалися в родині і під контролем опіки та дворянської корпорації, матеріально забезпечуючи її членів, надаючи кошти на виховання і освіту молодих дворян, потенційних військових і державних управлінців. Вона активізувала дворянські зібрання аби дисциплінувати власників маєтків до продуктивного господарювання, щоб вони не розорили господарств, не вдавалися до марнотратства, як і призупиняли жорстокість поміщиків щодо експлуатації селянства, адже воно продовжувало залишатися основним платником податків та невичерпним джерелом постачання солдат для армії.

У другій половині XIX — початку XX ст. опіки активізувались, що пояснюється спробами використати їх для збереження маєтків у час переходу суспільства на ринкові відносини. Втрачаючи панівне становище, дворянство використало їх функціональні можливості для збереження станової ідентичності, захисту своїх маєтностей, а держава — для стягнення коштів у заборгованих власників, регламентуючи її діяльність для погашення позик.

Ключові слова: дворянська опіка, дворянське зібрання, опікун, засідатель опіки, маєтності.

V. S. Shandra

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor,
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX –
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), valshandra@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

NOBLE GUARDIANSHIP AND ITS SOCIAL PRACTICES DURING MODERNIZATION REFORMS (SECOND HALF OF XIX — BEGINNING OF XX CENTURY)

Abstract

The article deals with the noble guardianship, an estate institution founded by Catherine II, which successfully existed until 1917. The purpose is to describe its main functions and find out how the modernization measures of the state influenced its activities in the second half of the 19th and early 20th centuries. The research methodology is based on the general principles of scientificity and historicism using the methods of social history.

The supreme power endowed the noble guardianship with elements of class self-government, including the elective principle of the formation of the cadre, control over the reporting of its activities, as well as the decision-making by the county noble corporation and its participation in the introduction of guardianship or termination of its operation and the maintenance of the institution at its own expense. At the same time, guardianship became a flexible means of state control over the position of the property of the privileged class. The state strived to ensure that estates with the loss or illness of the owner remained in the family and under the control of the guardianship and the noble corporation, supporting its members, providing funds for the upbringing and education of young nobles, potential military men and officials. It activated the nobility meetings in order to discipline the owners of the estate not to waste it, not to squander, as well as to stop the cruelty of the landlords to exploit the peasantry, because it continued to remain the main taxpayer and source of supply of soldiers for the army.

In the second half of the XIX — early XX centuries guardianship intensified, which is explained by attempts to use them to preserve property during the transition of society to market relations. Losing its dominant position, the nobility used its opportunities for self-preservation, to protect their property, and the state - to reduce the class identity and to collect funds from indebted owners, regulating the repayment of loans.

Keywords: aristocratic guardianship, aristocratic assembly, guardian, jurors of guardianship, property.

Ліберальні реформи 1860–1870-х років були спрямовані на подолання військової відсталості Росії і їх наслідки відобразилися не лише в економічній площині, а й на становій організації суспільства. Держава не вдавалася до радикальних зрушень у цьому напрямку, сподіваючись, що станова структура поступово відійде у минуле без її спрямованого втручання. А тому продовжували зберігатися станові інституції, засновані ще за Катерини II, які, пристосовуючись до модерних умов, небезуспішно продовжували свою діяльність. Верховна і центральна влада Російської імперії поволі відмовлялася від непрямих методів управління домодерного часу й приступали до нівеляції станових органів місцевих еліт. Подальша, вже поглиблена експансія держави, забезпечувалась цивільно-правовими законодавчими нормами і саме вони, підпорядковуючи стани центрові, зменшували їх соціальну ідентичність.

Як відбувалися ці процеси перемін, спробуємо з'ясувати на прикладі дворянської опіки, цієї, певною мірою, загадкової установи, яка все ще має лакуни малодослідженої інституційної проблеми. Хоча опіка й була заснована 1775 р., проте проіснувала до 1917 р., пройшовши довгочасову відстань майже в 150 років. Виняток у цьому ланцюзі становило правобережне і лівобережне дворянство, у середовищі якого опіка російського взірця почала інтенсивно впроваджуватися з 1817 р. Тоді були виписані правила про порядок і обряд їх уведення у приєднаних від Речі Посполитої губерніях. Питання впиралося у визначення чинників для накладання опіки. Такими найперше ставали борги Державному позиковому банку та державні стягнення, а тому опіка накладалася урядом. Ним же схвалювалися і опікуни, повноваження яких мали здійснюватися на основі Литовського статуту з щорічним звітування повітовим судам, з присяганням, з обов'язком “порядочно” керувати господарством, примножуючи статки маєтків вдів і дітей-сиріт. Їхня робота оплачувалась і становила “10-й грош з чистого доходу”. Витрати, пов'язані із запровадженням опіки та канцелярськими розходами, відшкодовувалися за рахунок маєтку, що передавався в опіку. Сама ж дворянська опіка у своєму складі мала присутність земського повітового суду під головуванням повітового маршалка¹.

До питання впорядкування дворянських опік уряд повернувся 1822 р., коли малоросійський військовий губернатор М. Г. Репнін аби уберегти опікувані маєтки від безгосподарності, а то й від розкрадання, запропонував уряду поширити правила 1817 р. і на Полтавську та Чернігівську

¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 1-е. Т. 34. № 26707.

губернії. Сенат, беручи до уваги, що не все зі схвалених правил 1817 р., варте уваги і найперше присяга опікунів, прийшов до висновку, що опіки і у Малоросії, і на Правобережжі, для “общего единообразия” будуть керуватися у своїй діяльності не місцевим законодавством чи традиціями, а російськими законами, що вже були прийняті і тими, що наберуть чинності у майбутньому².

Після польського Листопадового повстання 1830 р. запровадження опіки відбувалося інтенсивніше та із значними відхиленнями від оригіналу. Як підмітив Даніель Бовуа, за жорстоке поводження з селянами землі у польських поміщиків відбиралися у державну власність, тоді як у російських — в опіку. При цьому місцева адміністрація не зважала на скарги селян, що при польських поміщиках їм жилося краще³. На повному серйозі розглядалася пропозиція київського губернатора І. І. Фундукля накладати опіку на ті маєтки, власники яких відмовлялися йти на російську державну службу⁴.

За підтримку польського Січневого польського повстання 1863 р. дворянські зібрання Південно-Західного краю, як відомо, були заборонені. Припинили діяльність і дворянські опіки, проте ненадовго, їх роботу було відновлено 1867 р.

Прагнення держави під час ліберальних реформ трансформувати чи ліквідувати опіку зустріло опір дворянства. Аби з'ясувати причини такого спротиву, варто уважніше придивитися до її функцій та встановити, хто і чому потребував її захисту і допомоги?

На переконання знаного фахівця історії російського дворянства Авеніра Кореліна, дворянські опіки у другій половині ХІХ ст. активізували свою діяльність, бо дворянство за їх допомогою намагалося підтримувати економічне становище членів своєї корпорації⁵. Сеймур Беккер пішов далші і спираючись на підрахунки цього російського дослідника про кількість дворянських маєтків в імперії, що перебували в опіці на 1895 р. (16 429) та їх вартість (243 млн руб.), з'ясував, як установа використовувалася Дворянським земельним банком для погашення заборгова-

² Там же. Т. 38. № 29054.

³ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Автор. пер. М. А. Крисань. Москва: НЛЮ, 2011. С. 313, 314.

⁴ Там же. С. 523.

⁵ Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904. Москва: Наука, 1979. С. 166.

ностей позичальниками⁶. Ігор Кочергін, досліджуючи соціальну структуру катеринославського дворянства, інтенсивний розвиток маєтностей якого був характерним для сільського господарства Південної України, дійшов висновку, що опіка ставала вагомим інституцією аби “адміністративно-господарськими методами запобігати занепаду дворянських маєтків”⁷.

Опіки засновувалися за адміністративно-територіальним принципом, за яким вони були повітовими установами і кожна обслуговувала дворян одного повіту. У разі незначної кількості поміщицьких маєтків її функції могли передаватися опіці сусіднього повіту. Рішення про об’єднання ініціювали дворяни на власному зібранні, однак чинності воно набирало лише за погодженням з міністерствами юстиції і внутрішніх справ⁸. Так було з Мелітопольською дворянською опікою, яка з 1860 р. почала задовольняти потреби дворян і Бердянського повіту⁹. Проте таке рішення виявилось недалекоглядним, бо вже 1864 р. її було відновлено, з призначенням на її канцелярію 985 руб. із земських повинностей¹⁰. Із впровадженням судової реформи 1864 р. постало питання й про доцільність існування Бендерсько-Аккерманської опіки. Вона 1873 р. припиняла діяльність з передачею справ Кишинівсько-Оргіївській дворянській опіці¹¹.

1902 р. на пропозицію уряду чернігівські дворяни обговорювали доповідь губернського предводителя Олексія Муханова про доцільність об’єднання опік. Було запропоновано розглянути його на зібраннях предводителів і депутатів дворянства із запрошенням фахового правника¹². Йшлося аби для економії коштів закріпити за п’ятьма опіками — у Чернігові, Ніжині, Сосниці, Глухові і Стародубі — сусідні, за кожною по три. Таким чином економилося б 7280 руб. щорічно. Проект підтримали лише три повітові зібрання: Остерське, Суразьке і частково Ніжинське. Решта, посилаючись на незручність добиратися через великі відстані до

⁶ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / Пер. с англ. Б. Пинскера. Москва: НЛЮ, 2004. С. 127, 228.

⁷ Кочергін І. О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Дніпро, 2016. С. 102.

⁸ Шубин-Поздеев Н. Д. Настольная книга для уездных предводителей дворянства. Санкт-Петербург, 1902. С. 86.

⁹ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 35, отд. 2. № 36320.

¹⁰ Там же. Т. 39, отд. 2. № 41637.

¹¹ Там же. Т. 48, отд. 2. № 52708.

¹² Журналы Черниговского очередного губернского собрания дворянства в мае 1911 года. Чернигов: Тип. губ. правления, 1911. С. 7.

міст розташування опік, труднощі з підбиранням опікунів та з перешкодами знову ж таки через віддаленість власного перебування від маєтків опікуваних та незначну економію, відхилили проект. До цього питання Чернігівське дворянське зібрання поверталось не раз, враховуючи усі “за” і “проти”. Перемогла думка, що, справді, економія коштів була незначною, а не вигідність очевидною, тому було вирішено залишити опіки по одній для кожного повіту¹³. Тож, до 1914 р. дворянські опіки існували у кожному з 15-ти повітів Чернігівської губернії¹⁴.

Держава знову повернулася до скорочення кількості дворянських опік 1912 р. Якщо взяти за приклад Київську губернію, то в ній мали функціонувати лише дві установи — Київська і Уманська. Бердичівська, Васильківська, Радомишльська, Сквирська, Чигиринська, Канівська, Черкаська, Липовецька, Таращанська, Звенигородська — потрапили під скорочення¹⁵. Однак, виконання такого рішення, напевно, затримувалося, бо у виданні “Весь Юго-Западный край” за 1914 р. зазначено існування Бердичівської, Звенигородської, Сквирської, Таращанської і Чигиринської дворянських опік¹⁶. Уманську вже було названо об’єднаною дворянською опікою. Натомість вже не було вказано у довіднику на Васильківську, Канівську, Липовецьку, Радомишльську і Черкаську. У той же час, дворянські опіки у кожному з 12-ти повітів Волинської і Подільської губерній проіснували до самого кінця імператорського періоду Росії¹⁷. Так само збереглися дворянські опіки і у кожному з 15-ти повітів Полтавської¹⁸ та в 11-ти повітах Харківської губернії¹⁹. У Херсонській губернії дворянські опіки діяли у Херсоні, Одесі, Єлисаветграді, Олександрії, Тирасполі та Ананьєві²⁰. У Катеринославській губернії вони існували у кожному повітовому місті, за винятком Маріуполя, бо Олександрійсько-Маріупольська, як об’єднана, перебувала у Олександр-

¹³ Черниговского губернского предводителя дворянства губернскому собранию дворянства доклады. Чернигов: Тип. губ. правления, 1914. С. 100–101.

¹⁴ Календарь Черниговской губернии на 1914 год. Чернигов: Тип. губ. правления, 1914.

¹⁵ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 32, отд. 1. № 36483.

¹⁶ Весь Юго-Западный край. Киев: Т-во Л.М. Фиш и П.Е. Вольсов, [1914]. С. 471, 515, 578, 593, 651.

¹⁷ Там же. С. 607.

¹⁸ Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. Полтава: Типо-литография губ. правления, 1916.

¹⁹ Харьковский календар на 1914 год. Харьков: Тип. губ. правления, 1914.

²⁰ Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год. Херсон: Тип. Херсонского губ. правления, 1912.

рівську²¹. Як бачимо, географія розміщення дворянських опік не зазнала суттєвих змін.

Опіка, як й інші станові установи, утримувалася за рахунок приватних дворянських повинностей, розмір яких встановлювало повітове дворянське зібрання, зважаючи на кількість справ, які там з'ясовувалися²². Якщо взяти для ілюстрації Чернігівську губернію, то зокрема 1882 р. остерське дворянське зібрання виділило 3750 руб., городнянське — 4800 руб., конотопське — 5460 руб. і т. д.²³ Унаслідок реформи опік у Київській губернії 1912 р., їх щорічне утримання обходилося дворянству у суму 20 тис. руб. щорічно²⁴.

Крім губернатора за діяльністю опік наглядало губернське правління, казенна палата, управління державними маєтностями і окружний суд, хоча офіційно вони перебували у відомстві Міністерства юстиції. У такий спосіб контролю відбувалося підпорядкування самоврядних функцій адміністративним органам влади. При зяттяванні і відмові розглядати справи та вразі порушення особистих і майнових прав особи, котра перебувала під опікою, можна було оскаржувати дії опіки в окружному суді. Причому, скарга мала надійти до самої опіки, а вже потім з її роз'ясненням до — суду. Вразі конфлікту не залагоджувався скарга подавалася до судової палати. Останньою інстанцією, як завжди, було загальне зібрання Сенату²⁵.

Кадри: чисельність та матеріальне заохочення. Як і кожна установа, дворянська опіка мала свого керівника, яким ставав на трирічну каденцію повітовий предводитель дворянства, а також канцелярію для документування власної діяльності. Коли опіка надавала послуги дворянам кількох повітів, то очолював її предводитель того повіту, де вона розташовувалася, а предводителі інших — брали участь у засіданнях із правом голосу. Тож з обіймання посади повітового предводителя до його чисельних обов'язкових повноважень додалася необхідність володіти інформацією про дворянських вдів і малолітніх сиріт, про становище дворянських маєтків та стеження за станом їхнього матеріального забезпечення та умовами господарювання.

²¹ Календарь-ежегодник “Приднепровье”: 1913. Екатеринослав, 1913. С. 356.

²² Корелин А. П. Указ. соч. С. 154.

²³ Шандра В. С. Чернігівське губернське дворянське зібрання у пошуках нових цінностей (1860-ті роки — початок XX ст.) // Розумовські зустрічі: Зб. наук. праць. 2018. № 5. С. 199.

²⁴ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 32, отд. 1. № 36483.

²⁵ Шубин-Поздеев Н. Д. Указ. соч. С. 88.

Робочі ж питання з'ясовували засідателі, число яких залежало від кількості повітів, які обслуговувала опіка. Тож в повітовій опіці служило двоє, а у об'єднаній — чотири особи, яких обирало з місцевих поміщиків дворянство шляхом балотування, до речі, як і предводителів дворянства²⁶. Останнє не зайве вказує на їх авторитет у дворянському середовищі. При зміні засідателів опіки, “старі” її члени укладали відомість про становище справ і узгоджували її з “новими” посадовцями. Цей підсумковий документ потім передавали на контроль губернаторові. 1866 р. вносилися певні зміни щодо виборності і призначення членів опік. Якщо вони перебували у губерніях, управління якими здійснювалося на загальних підставах, і там функціонували повітові суди з виборними від дворянства засідателями, то ці ж засідателі виконували свої обов'язки і у опіках. Коли ж повітові суди припиняли свою діяльність, то в цьому разі членів повітових судів заміняли засідателі дворянських опік. Там же, де засідателі призначалися урядом, то лише один із двох мав бути обраним. Окремим розпорядженням вказувалося про їх службові права: посадові класи, переваги, а також терміни відбування служби, що прирівнювалися до членів дворянських депутатських зібрань²⁷.

Аби дисциплінувати повітових предводителів дворянства, які все більше втягувалися у з'ясування справ земельної власності, Державна рада наголосила, що вони підлягають судовому переслідуванню за незаконні дії. Проте лише з дозволу Сенату²⁸.

Держава була зацікавлена в діяльності дворянських опік. Ще Д. Г. Бібіков брався за переведення управителів маєтків, що перебували в опіці, на категорію державних службовців²⁹. А з 1861 р. почали виплачувати жалування засідателям дворянських опік і канцелярським службовцям, розмір якого визначав стаж служби, а також державну пенсію незалежно від тієї, що їм виділяли дворянські зібрання³⁰. Розмір “дворянської” пенсії залежав від стажу обіймання посади. 65-ти річний член Валківської дворянської опіки В. Л. Перлик, котрий прослужив засідателем 19 років, міг розраховувати на 200 руб. річних. У разі смерті засідателя пенсія виплачувалася його дружині³¹.

²⁶ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 4. № 2586.

²⁷ Там же. Собр. 2-е. Т. 42, отд. 1. № 44762.

²⁸ Там же. Т. 37, отд. 2. № 38911.

²⁹ Бовуа Д. Указ. соч. С. 432.

³⁰ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 36, отд. 2. № 37826.

³¹ Доклады харьковского губернского предводителя дворянства очередному Харьковскому губернскому дворянскому собранию. 1915. Харьков: Тип. “Мирный труд”, 1915. С. 8, 55.

Аби забезпечити дворянські опіки західних губерній імперії кадрами, держава під час ліквідації повітових судів 1867 р. до їх складу вводила двох засідателів з місцевих дворян-землевласників непольського походження. Не зайве підкреслити, що чинність більшості урядових розпоряджень щодо засідателів опіки у повітах Південно-Західного краю, на них не поширювалася³². Їх у складі двох засідателів очолювали повітові предводителі дворянства, яких схвалював генерал-губернатор із місцевих дворян-неполяків. Вразі таких би не виявилось, губернатор наділявся правом призначати їх з чиновників, яким попередня служба для заохочення зараховувалася при нарахуванні державної пенсії. А щодо джерел виплати жалування, то воно бралось з повинностей дворянських маєтків і становило до 600 руб. щорічно, щоправда його також слід було узгоджувати з головним начальником краю³³. Певно, що ця система виявилась недосконалою, бо 1873 р. її було переглянуто. Тепер розмір внесків на утримання опік узалежнювався від розмірів дворянських маєтностей у кожній західній губернії. У Волинській з її 2 282 174 дес. землі ця сума становила 14 900 руб. щорічно, а у Подільській — з 1 614 713 дес. — 12 127 руб.³⁴ У цьому розпорядженні про нову оплату у переліку західних губерній було пропущено Київську губернію, напевно, там залишалась попередня схема утримання опік.

Зберігались, починаючи з 1888 р., пенсії тим засідателям, які її заслужили на державній службі. Проте засідателі як і члени депутатських зібрань могли розраховувати на підвищення чинами лише за височайшою згодою³⁵. В опіках, як і у інших дворянських установах, держава, починаючи з пропозицій від Д. Г. Бібікова, прагнула закріпити російських чиновників³⁶.

Служба в дворянських опіках не була престижною, бо не передбачала кар'єрного підвищення. Переміщення сюди на службу використовувалося місцевою адміністрацією як своєрідне покарання чиновників. Принаймні так було з помічником уманського справника Куровським. Його за сприяння у виявленні недоліків під час ревізії державних установ губернії

³² ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 42, отд. 1. № 44806.

³³ Там же. Т. 42, отд. 2. № 45089.

³⁴ Там же. Т. 48, отд. 1. № 51809.

³⁵ Там же. Собр. 3-е. Т. 8. № 4935.

³⁶ Шандра В. С. Дворянські установи Південно-Західного краю Російської імперії: формування кадрового складу (друга половина XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Київ, 2017. Вип. 27. С. 19.

сенатором О. О. Половцовим, перемістили молодшим засідателем Васильківської дворянської опіки³⁷.

Унаслідок скорочення опік 1912 р. у Київській губернії, в одноіменній повітовій число засідателів збільшувалося до чотирьох осіб (Андрій Аристов, Матвій Блонський, Варфоломій Ваштевич, Андрій Безпалов)³⁸. Новим членам опіки установлювалося збільшене жалування в 1200 руб., і кожному з них виплачувалися подорожні по 400 руб. Крім того, вводилася посада юрисконсульта, чиновника VI класу з оплатою 1200 руб. щорічно та виділялися кошти на роз'їзди — 300 руб. Оскільки обсяг повноважень зріс, то і засідателі Уманської опіки отримували підвищений оклад до 900 руб. із роз'їзними — 300 руб. Утримання тієї і тієї опіки знову ж таки покладалося на кошти дворянства Київської губернії³⁹.

Тож, засідателями у дворянських опіках служили місцеві дворяни, за винятком повітів Південно-Західного краю. У кількох опіках Таврійської губернії ці посади обіймали представники мусульманської знаті. У Сімферопольській опіці на 1914 р. засідателями були Мемет Мурза Карашайський і Селемет Мурза Кримтаєв, у Євпаторійській — Осман Мурза Челебієв і Ільянс Мурза Кіпчатський, у Перекопській — Алі Мурза Карашайський і Сулейман Бей Босняков⁴⁰. У решти — Бердянській, Дніпровській, Мелітопольській, Феодосійській і Ялтинській — засідателями служили росіяни.

Крім засідателів важливе місце відводилося опікунам, яких батьки назвали у духовних заповітах, або ж ним ставав один з батьків, вразі смерті іншого, або ж їх обирала опіка. Опікунів могло бути кілька, тоді обов'язки між ними розподілялися наступним чином: один займався мацностями, інший — особистістю опікуваних. При схваленні опікунів бралися до уваги не лише їх моральні якості, відсутність у них вад, зокрема такої як марнотратство. Йшлося також про раціональний вимір, як от: відсутність карної судимості, нагляду поліції та враховувалися взаємини з покійними батьками, з якими опікуни у минулому не повинні були конфліктувати. У будь-якому разі вони приступали до виконання своїх обов'язків після схвалення їх дворянською опікою, приймаючи

³⁷ Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова (жовтень 1880 — травень 1881) / Упор. М. Будзар, Є. Ковальов, Д. Терещенко. Київ: StreamARLine, 2019. С. 96.

³⁸ Весь Юго-Западный край. С. 449.

³⁹ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 32, отд. 1. № 36483.

⁴⁰ Памятная книжка Таврической губернии: 1916. Симферополь: Таврическая губ. типография, 1916. С. 60, 129, 147.

майно малолітніх за описом разом з членом опіки та у присутності двох сторонніх свідків.

Наступним обов'язком опікуна було виявлення капіталів покійних батьків у державному банку, переведення їх у власність підопічного. Опікуну дозволялося розпоряджатися ними, передаючи на вигідне збереження до кредитних установ, вкладати у цінні папери та векселі або використати на розвиток торгівлі і промислів. Свої дії він мав узгоджувати з опікою аби фінансові операції на наражалися на ризик та спекуляції⁴¹.

Не завжди відносини опікунів і членів родини склалися доброзичливо. Інакше як пояснити скаргу дворянки Аделейди Стефанович на Київську дворянську опіку, яка видала опікуну над малолітніми дітьми її брата, Михайла Далькевича, Феліксу Сульчевському, одну тисячу рублів. На її переконаннями ці кошти мали належати сиротам. Скарга перевірялася чиновниками канцелярії київського генерал-губернатора і з'ясувалося, що гроші були видані законно. Більше того, Сульчевського було визнано благонадійним опікуном⁴².

І що важливо, опіка контролювала витрати опікунів через звітування. Юлія Константинова, описуючи діяльність Херсонської опіки, зауважила, що річні звіти були достатньо інформативними, адже у них йшлося про прибутки та витрати на утримання та виховання підопічних. Штабс-капітан М. Ф. Попов, як опікун дітей Дембінського-Піорі, на підтвердження своєї діяльності ставив собі в заслугу їх успіхи у навчанні та вказав навіть на отримані бали з основних предметів⁴³. Про детальність звітів у справах маєтку, з якими довелось зіткнутися матері Зінаїді Тулуб глибоко запам'яталися письменниці, про які вона згадала у власних спогадах. Аби виплатити борги, доводилося звітуватися перед опікою “за кожную копійку”⁴⁴.

Якби опікуни зловживали своїми обов'язками, не за призначенням витрачали банківські і кредитні кошти, продавали нетлінне і нерухоме майно родини, опіка могла замінити їх новими особами. Крім того вона стежила аби при розподілі маєтків між спадкоємцями, враховувалися інтереси дітей-сиріт. Вона ж клопоталася і про призначення після смерті

⁴¹ Шубин-Поздеев Н. Д. Указ. соч. С. 119.

⁴² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 528. Спр. 66. Арк. 1–2.

⁴³ Константинова Ю. В. Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX — на початку XX ст. (За матеріалами Державного архіву Херсонської області) // Історичні і політологічні дослідження. 2010. № 1–2. С. 108.

⁴⁴ Тулуб З. П. Моя жизнь. Киев: Киев–Париж–Дакар, 2012. С. 82.

чиновника-дворянина його малолітнім дітям пенсій і допомог від держави. На час її чинності опікуни стежили за сплатою боргів поміщика, а от продавати чи закладати маєтності було заборонено.

Крім маєтностей опіка встановлювалася і над особистістю неповнолітніх. Навіть якщо у сироти не було маєтної власності, то опіка намагалася забезпечити його мінімальними коштами та скеровувала опікунів аби діти отримали відповідну дворянському званню виховання та освіти. У цьому разі опікуни також звітувати щороку про витрачені не це кошти. Після отримання освіти опіка займалася влаштуванням молодих дворян на державну службу.

Закон встановлював три вікові категорії дітей, що потрапляли під опіку: від народження до 14 років, з 14-ти до 17-ти і наступний — до 21-го року. Під час першого періоду підопічний не мав практично жодних прав щодо керівництва чи розпорядження маєтком. Після досягнення чотирнадцяти років неповнолітній мав право звернутися до опіки за призначенням йому попечителя, який би захищав його інтереси і давав поради щодо ведення справ. Тож дві останні категорії потрапляли під визначення вже не опікування, а попечительства, хоча і те, і інше переймалося збереженням прав неповнолітніх. З досягненням 17-ти років закон передбачав для опікуваного деяку самостійність, яку, все ж, слід було узгоджувати з опікуном. Проте вона забороняла брати гроші в борг, укладати угоди, витрачати капітал. Умови здачі маєтків в оренду, їх закладення до 17 років дітей обумовлювалися розпорядженнями Сенату. Ось чому велика увага зверталася на вік дітей, який з'ясовувався через метричні та дворянські родословні книги.

Що ж до жінок, то заміжня могла обирати опікуном свого чоловіка. Тих і тих у званні опікунів мала схвалити опіка⁴⁵.

Чинники запровадження опіки. Дворянська опіка з часу свого заснування покликана була займатися захистом і охороною законних інтересів і прав осіб дворянського стану, котрі з різних причин не могли цього зробити самостійно. Важливо зауважити, що опіці підлягали лише маєтки і члени родин спадкових дворян, у тому числі і духовних осіб, якщо ті належали до спадкового дворянства, а підлітки та вдови особистих дворян — сирітському судові. Процедура взяття в опіку розпочинали предводителі дворянства, родичі, сторонні особи або її ініціювали поліція чи суди із залученням свідчень священника. Про встановлення опіки та про її зняття повідомлялося у “Сенатских ведомостях”⁴⁶.

⁴⁵ Шубин-Поздеев Н. Д. Указ. соч. С. 99, 107, 116.

⁴⁶ Там же. С. 147, 149.

Найперше опіка з'ясовувала стан маєтностей і призначала опікунів. Якщо маєтності знаходилися у різних місцевостях, опіка зосереджувалася у тій установі, з якої зручніше було керувати господарством маєтку, де перебувала більша частини земель чи за місцем виховання малолітніх дітей. Щоправда, останнє відносилось лише до дворян Полтавської і Чернігівської губернії, у котрих зберігалася чинність залишків Литовського статуту. Якщо ж діти залишилися без майна, то ними переймалася та опіка, де вони осиротіли⁴⁷.

Після смерті Костянтина Пржездзецького, маєтності якого перебували у різних губерніях, в тому числі і на Поділлі, управління ними передавалося одній установі — Дісенській дворянській опіці Віленської губернії, яка й перебирала на себе турботу про його трьох малолітніх дітей⁴⁸.

Навіть побіжний аналіз законодавчих актів про заснування опік вказує, що найповажнішим завданням у їх діяльності була турбота про дворянських малолітніх дітей і вдів і найперше збереження маєтностей, забезпечення ефективного управління господарством, наведення і підтримання елементарного порядку, який би гарантував його статки та стабільне становище. Члени опіки, запобігаючи їх продажі, переймалися тим, щоб маєтки залишалися у власності дітей⁴⁹. Тому для збереження маєтностей малолітніх опікун наділявся правом захищати і відстоювати матеріальні інтереси свого підопічного у судах, а також виплачувати борги, що рахувалися за власниками маєтків. У цьому разі йому дозволялося продавати лише ті припаси і речі, що могли швидко зіпсуватися. Для контролю опікун зобов'язаний був звітувати про їх продаж засідателям опіки. Здійснювати продаж іншого, цінного майна, йому заборонялося. Так само регламентувалась можливість передачі в оренду землі. Вона здійснювалася також за дозволом опіки. Більше того, заставу можна було оформити лише за погодженням з Сенатом. Аби зберегти за дітьми власність дозволялося у крайньому випадку замість сплати відсотків із доходів видавати кредиторам нові позикові зобов'язання. Але не вище сум відсотків⁵⁰. Опікуну, а за його відсутністю повітовому предводителю дворянства, належало брати участь і у розподілі спадку, а також при межуванні земель, відстоюючи права підопічного та керуючись поло-

⁴⁷ Там же. С. 90, 91.

⁴⁸ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 19, отд. 1. № 16590.

⁴⁹ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. Т. 3, ч. 1: Комитет министров в царствование императора Александра II (1855–1881). Санкт-Петербург: Издание канцелярии Комитета министров, 1902. С. 113, 117.

⁵⁰ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 36, отд. 2. № 37521.

женням про переваги малолітніх перед дієздатними власниками суміжних земель. За виконання своїх обов'язків опікуни могли розраховувати на п'ять відсотків із статків малолітнього власника⁵¹.

Випадків, коли діти залишалися сиротами і потребували опіки, було немало, позаяк військові пізно заводили сім'ю і після їх смерті до повноліття дітей, маєтності передавалися у підпорядкування опік. Так було з графом Д. Є. Остен-Сакеном, який хоча й помер у 92 роки, мав неповнолітніх дітей. Господарство його маєтностей у Херсонській губернії процвітало до поки там управителем служив поляк, а згодом через надмірну благодійність та марнотратство графа частина з них була закладена. 1888 року вони переходили у відання Єлисаветградської дворянської опіки⁵². У цьому випадку держава керувалась логікою спрямовувати діяльність опіки, яка перебирала на себе турботу про родини тих, хто службою віддав їй суттєву частину свого життя. Адже Д. Є. Остен-Сакен був високопрофесійним військовим, який у генеральському чині перебував п'ятдесят років⁵³.

Під опіку потрапив і маєток О. Д. Тулуба, який помер 1872 р. і не залишив духовного заповіту. Згідно із законом його успадковував малолітній син Олександр. Опікуном було призначено сусідського поміщика, котрий проживав за 30 верст від Требухова, тож управління господарством мали здійснювати прикажчик і служителі, які потребували постійного нагляду і контролю. Їх опікун не зміг забезпечити через власне віддалене перебування, тоді керівництво перебрала до своїх рук дружина О. Д. Тулуба⁵⁴.

Із набуттям чинності селянської реформи 1861 р., яка докорінно зламувала земельний устрій, дворянські опіки відповідно наділялися новими повноваженнями. Якщо маєтки ставали власністю осіб недворянського походження чи то через спадок або через прострочені закладні, то до часу викупу селянами своїх земель, вони перебували у віданні опік⁵⁵. Під час реформи 1861 р. П. О. Валусєв розіслав предводителю дворянства циркуляра аби вони стежили щоб поміщики не збільшували повинності селян. Вразі порушень, міністр погрожував взяттям маєтку таких поміщиків в опіку⁵⁶.

⁵¹ Шубин-Поздєєв Н. Д. Указ. соч. С. 128.

⁵² ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 8. № 5167.

⁵³ Федоров Д. В. На царском пути // Исторический вестник. 1898. Кн. 4. С. 120.

⁵⁴ Тулуб З. П. Указ. соч. С. 65, 71.

⁵⁵ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 36, отд. 2. № 37338.

⁵⁶ Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802–1902: Очерки по архивным данным. Полтава: Эл. типо-литография торгового дома, 1907. Т. 2. С. 18, 21, 60.

В опікунське управління поступали і маєтки вразі тяжких хвороб їх власників, зокрема при безумстві, божевіллі, глухоті і німоті. Дворяни з такими захворюваннями обов'язково проходили перевірку у лікарському відділенні губернського правління за участю і губернського, і повітового предводителя дворянства. Призначені опікуни керувалися тими ж законами, що регулювали їх відповідальність за маєтності малолітніх. Виняток становили глухонімі, якщо вони отримали освіту й могли висловлювати власні думки і побажання.

1877 р. указом імператора Київська дворянська опіка призначалася тією установою, котра здійснювала нагляд за маєтками дійсного таємного радника І. І. Фундуклея “страждущего расстройством умственных способностей”. Ті знаходилися у Звенигородському і Чигиринському повітах Київської, Херсонському і Єлисаветградському Херсонської та Ялтинському Таврійської губерній, а також у Одесі та Петербурзі. Опікунами було призначено дружин генерал-ад'ютанта Анну Красновутську, відставного ротмістра Варвару Врангель і титулярного радника Вєсьолкіна⁵⁷.

До Єлисаветградської дворянської опіки була передана 1889 р. рухома і нерухома власність вдови колезького радника Катерини Скаржинської, яка мала душевну хворобу⁵⁸. Опіка, як правило, при душевних хворобах накладалась і на особу, і на її маєтності. Так було вчинено з відставним штабс-ротмістром Левом Зборомирським, у якого було виявлено це захворювання. Оскільки його землі перебували і у Курській губернії, і у Харківській, то вони передавалися у відання Сумської дворянської опіки⁵⁹.

У відання опіки переходили маєтки дворян, у разі не виявлення спадкоємців після шести місяців з дня смерті власника. Тоді нею призначався за власним баченням або через клопотання зацікавлених осіб опікун, який і приймав маєток у своє керівництво. Найчастіше це були виморочні маєтності місцевих дворян. Дозволялося, враховуючи фізичний стан будівель, їх продаж з передачею виручених коштів до державного банку. Там вони зберігалися десять років в очікуванні спадкоємців. Тільки-но з'являвся спадкоємець, опіка знімалась⁶⁰.

Під опіку потрапляли і спадкові маєтки, на які претендували особи, що сперечалися за право успадкування. У цьому разі опіка тривала до судового з'ясування питання або до полюбовного їх розподілу, на який

⁵⁷ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 52, отд. 1. № 57381.

⁵⁸ Там же. Собр. 3-е. Т. 9. № 5819.

⁵⁹ Там же. Т. 19, отд. 1. № 17500.

⁶⁰ Шубин-Поздеев Н. Д. Указ. соч. С. 165.

відводилося два роки. У цьому разі на користь закладів громадської опіки встановлювався шестирозмірний відсоток⁶¹.

У 1880-х рр. роботи в опіках прибилося, бо почали повертатися із заслання учасники Січневого повстання 1863 р. І хоча більшість із них були позбавлені дворянського звання, все ж вони добивалися повернення власних маєтків, якими володіли дружини, зокрема через органи опіки. Йдеться хоча би про Леопольда Вишневського, дружина якого спершу поїхала за своїм чоловіком до Сибіру, потім повернулася і почала господарювати у його маєтку в Овруцькому повіті⁶².

Термін опіки суттєво збільшувався, до п'яти років, якщо власник маєтностей пропав безвісти чи залишився за кордоном⁶³. Опікун тепер мав захищати права і охороняти маєтність, опіка — займатися до десяти років розшуком власника, публікуючи дані про нього у пресі обох столиць імперії та у містах Одесі, Вільно та Ризі. До розшуку долучалося і Міністерство іноземних справ. На час перебування в опіці маєток здавався в оренду, кошти ж надходили до дворянської каси. Принаймні так було з маєтностями в 40 дес. землі покійного колезького радника О. І. Свиткіна (с. Єлизаветівка), якими заволоділа Стародубська дворянська опіка⁶⁴. Лише після десяти років маєток вразі не пред'явлення на нього спадкових прав визнавався виморочним і передавався державній казні.

Виявляється, що виморочні маєтки стали одним з суттєвих джерел збільшення матеріальних засобів дворянських зібрань, а тому Харківське губернське зібрання 1876 р. звернулося до губернатора, щоб той вийшов наверх з ініціативою аби виморочні нерухомі маєтності вразі відсутності спадкоємців надходили у власність дворян тієї губернії, де вони були розташовані. До 1882 р. це питання, незважаючи на те, що його піднімали й інші зібрання, не було розглянуте. Тоді харківські дворяни апелювали безпосередньо до Олександра III, просячи залишити виморочні маєтки у власності дворян, так як це прийнято у міщан і у селян⁶⁵. 3 травня 1883 р. такий закон набув чинності⁶⁶. Однак він не зміг суттєво поліпшити становище дворян, бо за ним, лише маєтки записаних у родословну дворянську книгу переходили у власність зібрань. За спостереженнями

⁶¹ Там же. С. 167.

⁶² Шандра В. С. Дворянські установи Південно-Західного краю... С. 18.

⁶³ Шубин-Поздеев Н. Д. Указ. соч. С. 102.

⁶⁴ Доклади харьковского губернского предводителя... С. 26–27.

⁶⁵ Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории харьковского дворянства. Харьков: Тип. М. Зильбермана, 1885. С. 155.

⁶⁶ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 3. № 1546.

харківського дворянського діяча Лева Ілляшевича, багато з дворян на цей час вже перестали заносити себе до родословних книг⁶⁷.

До часу ліквідації кріпацтва, якщо поміщик вразі невмілого господарювання розрушав селянські подвір'я, або жорстоко поводився із селянами, то у цьому разі його маєток міг бути взятий в опіку. Така причини запровадження опіки найбільш часто зустрічалася у правобережних повітах, коли російська адміністрація прагнула протиставляти для власного утвердження в краї православних селян і католиків-поміщиків, особливо під час польських повстань. Прикладом служить резолюція київського військового губернатора Б. Я. Княжніна на рапорті справника про відмову селян с. Бузової виконувати панщину⁶⁸.

Адміністрація Херсонської губернії помітила, що втечі селян з Подільської губернії, спричиняються жорстокістю поміщиків, які карали селян за те, що вони не підтримали їх під час повстання. Тоді і з'явився указ від 1 серпня 1831 р. про взяття маєтків цих поміщиків в опіку, при умові, що такі факти, справді, мали місце⁶⁹.

Примітною є ще одна функція опіки. Її могли накладати тоді, коли поміщик не дбав про власне господарства, не розвивав землеробство чи скотарство, а займався марнотратством, демонструючи зайве розкошування. У цьому разі ініціативу накладення опіки брав на себе губернатор, який через губерньського предводителя пропонував з'ясувати економічне становище того чи іншого дворянина на зібранні предводителів і депутатів. Часто про накладення опіки просили члени родини або дружини, вважаючи, що опіка збереже маєток. Анісія Тишковська звернулася до київського генерал-губернатора про запровадження опіки, бо її чоловік не займався господарством, зловживав спиртними напоями, продавав маєтності євреям-орендарям. Її клопотання підтримав київський губернатор і Чигиринське дворянське зібрання⁷⁰.

⁶⁷ *Ілляшевич Л. В.* Указ. соч. С. 162.

⁶⁸ “Видя с всем смятением капитана исправника и госпожу Цивинскую, бесчеловечное невнимание к своим крестьянам, ибо она не заботилась о засеивании их полей и прокормлении”, а требовала только непосильной работы барщинной, предписываю к ее милости письмо написать, известя, что ежели госпожа Цивинская будет невнимательна к ближним своим крестьянам, то имяние ее предписать взять в опеку” (Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.: Зб. док. і матер. / Упор. В. П. Баран, Г. В. Боряк, М. І. Бутич та ін. Київ: Наукова думка, 1985. С. 76).

⁶⁹ *Никотин И. А.* Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876). Вильна: тип. А.Г. Сыркина, 1886. Т. 1. С. 70–71.

⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 521. Спр. 11. Арк. 9, 49.

Якби дворяни не погодилися на запровадження опіки, то губернатор міг би її встановити самостійно, погодивши це, щоправда, з Сенатом⁷¹. Харківський губернатор О. І. Петров ініціював запровадження опіки 1892 р. над маєтностями дворянина Лебединського повіту Семигановського через “марнотратний спосіб життя”. Більше того, він сам призначив час обговорення цього питання дворянськими предводителями і депутатами, котре відбулося у приміщенні Харківського дворянського зібрання⁷².

Крім того, марнотратство, внаслідок якого накладалась опіка, враховувалось при призначенні на посаду земських начальників. Тих, хто мав маєтки під опікою за їх розтринькування, не призначали на цю посаду⁷³. Опіка накладена внаслідок марнотратства знімалась, коли дворянин переміняв спосіб і стиль свого життя, що засвідчувала ухвала дворянського зібрання. Щоправда, права накладати опіку “за безмерную и разорительную роскошь” депутатські зібрання позбавлялися 1902 р.⁷⁴

Були випадки, що поміщик підпадав під одночасне звинувачення і в жорстокості до селян, і в марнотратстві, внаслідок чого на його маєтки накладалась опіка. Приклади запровадження таких опік на середину ХІХ ст. навів В. М. Заруба у не так давно виданій монографії⁷⁵.

Під опіку потрапляли і маєтки дворян, якщо вони переходили з християнської віри в інше віросповідання. Причому, опіка у цьому разі накладалась і на власність особистих дворян⁷⁶. У опікунській формі власності маєтності перебували до повернення господарів у православ'я. При цьому опікуни мали виховувати дітей таких дворян у православному віросповіданні. Опіка встановлювалася і над маєтками тих власників, які позбавлялися дворянства і яким було присуджено відбування покарання на поселенні. В опікунському управлінні маєток перебував до смерті власника і лише тоді переходив у володіння спадкоємцям⁷⁷. І хоча не вдалося виявити документальних підтверджень таких випадків, однак, знаємо, що законодавство укладалося з врахуванням таких випадків.

⁷¹ Блосфельдт Г. Сборник законов о российском дворянстве. Санкт-Петербург: Издание книжного магазина юрид. л-ры Д.В. Чичинадзе, 1901. С. 372.

⁷² Державний архів Харківської області. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 18.

⁷³ Блосфельдт Г. Указ. соч. С. 246.

⁷⁴ Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословное общество Российской империи (XVIII — начало XX века). Москва, 2009. С. 204; ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 22, отд. 1. № 21641.

⁷⁵ Заруба В. Н. Дворяне Екатеринославской губернии. Днипро: Лира, 2016.

⁷⁶ Беккер С. Указ. соч. С. 158.

⁷⁷ Блосфельдт Г. Указ. соч. С. 187.

З часом обов'язки опіки збільшувалися, адже вона ставала надійним інструментом для стягнення заборгованості, в тому числі і закладених у банках тимчасово-заповідних маєтків. Тільки-но борг було виплачено, а не це відводилося три роки, опіка знімалась. Якщо ні, то опіка продовжувалась ще на три роки. Вразі неможливості сплатити заборгованості впродовж цього часу, банки могли взяти по опису маєтки у своє управління від опікунів⁷⁸. Така діяльність банків щодо боржників регламентувалась окремими законодавчими статтями, згідно з якими маєток брався в опіку для сплати розстрочки. Неповорнення боргу впродовж шести місяців давало банку право забрати у власне володіння маєток, а несплата у наступні три місяці дозволяла йому продати його з публічних торгів⁷⁹.

Під опіку потрапила власність Олександра Поля 1891 р. Скоріше за все, вона була спричинена потребою розрахуватися з кредиторами, які після його смерті почали претендувати на прибуткові маєтки Любомирівку і Дубову Балку та історичні колекції. Вартість тих і тих була оцінена в 120 тис. руб. і вони могли продатися на торгах як звичайні степові маєтки, тоді як Олександр Поль за поклади високоякісної руди та аспідної ломки оцінював їх у один млн рублів. Тоді дружина Ольга Семенівна Поль звернулася до адміністрації про запровадження опіки⁸⁰. Цю ситуацію Катеринославська дворянська опіка враховувала, бо опікунами призначалися по одній особі від неї, від вдови та від кредиторів⁸¹. Ними стали губернський і повітовий предводителя дворянства та брат дружини, павлоградський предводитель дворянства Володимир Коростовцев, які доклали зусиль, аби маєтності Поля не були продані на публічних торгах нижче їхньої собівартості⁸². Хоча опіка накладалася на три роки, але за цей час кредитори не отримали бажаного, тому її 1895 р. було продовжено до 1897 р.⁸³ 1900 р. рішенням Комітету міністрів вона знову була продовжена до 1902 р., а потім — до 1904 р. і знову до 1907 р.⁸⁴ Лише 20 лютого 1908 р. за погодженням з імператором опіку над його маєтностями було знято⁸⁵.

⁷⁸ Шубин-Поздеев Н. Д. Указ. соч. С. 185.

⁷⁹ Беккер С. Указ. соч. С. 127; Шубин-Поздеев Н. Д. Указ. соч. С. 181.

⁸⁰ Кочергін І. О. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина. Дніпро: Нац. гірн. академія, 2002. С. 199.

⁸¹ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 11. № 7899.

⁸² Кочергін І. О. Олександр Поль... С. 200.

⁸³ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 12. № 11496; Т. 22, отд. 1. № 21774.

⁸⁴ Там же. Т. 20, отд. 1. № 18926; Т. 24, отд. 1. № 24816.

⁸⁵ Там же. Т. 28, отд. 1. № 30065.

Подібна історія повторилася 1892 р. з маєтностями покійного князя, гвардії полковника Емануїла Голіцина, з тією різницею, що попереднє опікунське управління, яке забезпечувала Новгород-Сіверська дворянська опіка, передавалося Рязанській. Так само призначалися опікуни, один з яких представляв інтереси кредиторів⁸⁶.

За рахунок переходу під опікунське управління стягувалися також кошти на відшкодування збитків. 1862 р. під опіку перейшов маєток скарбника Харківського університету поручика Є. Федосєєва за несплату розтрачених ним 7236 руб. 88 коп. сріблом⁸⁷.

І все ж, державу не влаштовувала опіка з її самоврядними повноваженнями й вона намагалася змінити станову дворянську традицію. А тому прагнула якщо не ліквідувати її, то хоча би реформувати на всестанових принципах з передачею її повноважень державному судочинству. Пропонувалось кілька проектів — 1863 р. М. М. Любошинського, 1884 і 1892 рр. — М. І. Стояновського, однак дворянство не підтримало державної ініціативи. У проекті статуту про опіки 1892 р. йшлося про передачу опікунських справ на розгляд мирових суддів з підпорядкування їх окружним судам. При обговоренні цього проекту харківські дворяни висловилися за збереження станового їх облаштування. Пропонувалося навіть обмежитися створенням губернської дворянської опіки, яка б формувалася на виборному принципі із залученням прокурорського нагляду і яка б контролювала діяльність повітових опік⁸⁸.

Катеринославські дворяни також висловилися за збереження їх станового характеру⁸⁹. Херсонські дворяни запропонували збільшити повноваження опік, передаючи їм ті маєтки, які мали багато боргів⁹⁰. Комітет міністрів пішов назустріч дворянству і 1882 р. призупинив продаж населених маєтків, закладених у державних кредитних установах. Щоправда лише тоді, коли викупна позика покривала банківський борг. До кінцевого розрахунку маєток залишався під опікою⁹¹.

Ставлення дворянства до опік. Скоріше за все, дворяни вважали опіку вимушеним заходом. Адже ті, у кого маєтки були взяті в опіку за

⁸⁶ Там же. Т. 12. № 8971.

⁸⁷ Проць Н. В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX — початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2015. С. 92.

⁸⁸ Державний архів Харківської області. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 20–26.

⁸⁹ Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 140. Спр. 105. Арк. 5.

⁹⁰ Корелин А. П. Указ. соч. С. 168.

⁹¹ Тхоржевский И. И. Исторический обзор деятельности Комитета министров. Т. 4: Комитет министров в царствование императора Александра III (1881–1894). Санкт-Петербург: Издание канцелярии Комитета министров, 1902. С. 205.

борги і державні стягнення, втрачали статки. До того ж вони позбавлялися права брати участь в ухвалах дворянства⁹². Разом з тим дворяни прагнули поліпшити функції опік аби використовувати їхні можливості та залучити їх до з'ясування земельних справ. За спостереженнями С. Беккера, пропозиції про вдосконалення банківської політики за рахунок використання опік обговорювалися на багатьох дворянських зібраннях⁹³.

Роменський предводитель дворянства Григорій Навроцький, поміщик середньої руки (мав 586 дес. землі) пропонував аби маєтки несправних позичальників не продавалися, а бралися в опіку. Проте його пропозиція була взята до уваги лише частково⁹⁴. Натомість, було дозволено віддавати маєтки на три роки в опіку при умові часткової сплати банкових заборгованостей на кінець цього терміну⁹⁵.

Дворяни Херсонської губернії на черговому зібранні 1868 р. звернулися до губернатора з пропозицією поширити сплату грошового збору на утримання опік з тих дворян, які мають будинки та володіють іншими маєтностями у містах, цінність яких перевищує одну тисячу рублів. Їх ініціатива знайшла підтримку у Міністерстві внутрішніх справ⁹⁶.

Дворяни Катеринославської губернії розглядали можливість поширення опіки і на маєтки особистих дворян. Відповідно часом була їхня пропозиція про звітування не перед судовою палатою, а перед власним зібранням, як і незадоволення урядовим рішенням про розгляд скарг окружними судами замість дворянської корпорації.

Потреба зберегти опіку для захисту маєтностей та свого привілейованого становища змушувало дворян брати активну участь у ініціативах уряду її реформування. На проект 1892 р. катеринославське дворянство, роблячи крок назустріч уряду, пропонувало призначати опікунів не лише з власного середовища, а й з інших при умові їхньої порядності. Йшлося й про надання опікам страхових функцій⁹⁷.

Що ж до дворян Південно-Західного краю, то вони часто скаржилися до канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора про розорення маєтків опікунськими управліннями і зловживання опікунів. А рішення Державної ради і Державної думи 1912 р. про скорочення кількості опік у Київській губернії оцінювалося ними як таке, що

⁹² Блосфельдт Г. Указ. соч. С. 43.

⁹³ Беккер С. Указ. соч. С. 128.

⁹⁴ Павловский И. Ф. Указ. соч. С. 107, 140.

⁹⁵ Там же. С. 168.

⁹⁶ Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 140. Спр. 116. Арк. 1, 7, 11.

⁹⁷ Кочергин І. О. Катеринославське дворянство... С. 98, 102–104.

не відповідало їхнім потребам, а тому вони ставили питання про заснування опік у містах перебування окружних судів⁹⁸.

Велика кількість законодавчих актів для регламентування діяльності дворянських опік не зайве вказує досліднику, що утілити їх у життєві практики було нелегко. Це визнавали і представники вищих ешелонів влади і місцеве дворянство. О. О. Половцов, ревізуючи як сенатор Київську губернію, вказав, що його знайомство з діяльністю Уманської опіки 1880 р., переконало його, що її співробітників варто віддати під суд⁹⁹. Серед повітових предводителів дворянства, які використовували опіку для власного збагачення і незаконно присвоїли кошти дворянської опіки, були такі особи як Лев Ілляшевич, предводитель Зміївського повіту Харківської губернії. 1883 р. ним були взяті 160 руб. з каси опіки і 2861 руб. від дружини дійсного статського радника Ольги де-Россі у справі спадку полковника Грекова. Повернути кошти він не міг і тому був засланий до Сибіру¹⁰⁰.

Опікуни, виступаючи в ролі керівників маєтків, могли суттєво вплинути на їх дохідність або навпаки, збільшити їхні борги. Маєток князя О. Д. Голіцина у Старій Водолазі під час перебування в опіці наростив заборгованість банку удвічі. Внаслідок чого власнику довелося впродовж двох років виплачувати борг, не говорячи вже про втрату частини маєтку¹⁰¹.

Тож, підсумуємо. Дворянська опіка наділялася верховною владою певними елементами станової самоврядності, серед яких виборний принцип формування кадрового складу посадовців, призначення опікунів зі свого середовища, а також контроль через звітність за їхньою діяльністю. Як і утримання штату власним коштом, прийняття рішень повітовою дворянською корпорацією та її участь у запровадженні опіки чи припиненні її чинності. А також ініціювання нею окремих правових норм. Разом з тим опіка стала гнучким засобом контролю держави за господарським становищем маєтностей привілейованого стану. Держава прагнула аби дворянські маєтки із втратою чи хворобою власника лишалися в родині, і під контролем опіки та дворянської корпорації продовжували господарювання, забезпечуючи її членів матеріальними засобами до існування, надаючи кошти на виховання і освіту молодих дворян, потенційних

⁹⁸ Шандра В. С. Дворянські установи Південно-Західного краю... С. 18–19.

⁹⁹ Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова... С. 79.

¹⁰⁰ Парамонов А. Землевладелец с. Грушино Лев Васильевич Илляшевич. URL: <https://www.academia.edu/13960748/%D0> (дата звернення: 17.06.2020).

¹⁰¹ Проць Н. В. Знач. твір. С. 93.

військових і чиновників. Їй вдавалося активізувати дворянські зібрання аби дисциплінувати власників маєтків не розтринькувати господарств, не вдаватися до марнотратства чи до зайвої розкоші. Як і призупиняти жорстокість поміщиків щодо експлуатації селянства, адже для держави воно продовжувало залишатися основним платником податків та джерелом постачання солдат для армії.

Створена ще Катериною II, опіка вдосконалювалась як за ініціативою уряду, так і пропозиціями дворянських корпорацій. У другій половині XIX — початку XX ст. дворянські опіки соціально активізували власну діяльність, що пояснюється спробами використати їх для збереження занепадаючих маєтків у час переходу суспільства на ринкові відносини. Навіть втрачаючи панівне становище і суспільну вагомість, дворянство використало її можливості для збереження власної незалежності, для захисту своїх маєтностей, а держава — для стягнення коштів у власників заборгованих маєтків, регламентуючи зі свого боку погашення позик.

Історичний досвід, що накопичили дворянські опіки, був використаний у радянський час. І сьогодні він вартий уваги через можливість тимчасової передачі власності у руки інших для збереження маєтностей та продуктивне їх використання, з одночасним збереженням прав законних власників.

REFERENCES

1. Beauvois, D. (2011). *Gordiev uzal Rossijskoj imperii: Vlast', shlyahta i narod na Pravoberezhnoj Ukrainie (1793–1914)*. Moscow. [in Russian].
2. Becker, S. (2004). *Mif o russkom dvorjanstve: Dvorjanstvo i privilegii poslednego perioda imperatorskoj Rossii: per. s ang.* (B. Pinsker, Trans.) [Becker S. Nobility and Privilege in Late Imperial Russia]. Moscow: NLO. [in Russian].
3. Iliashevich, L. V. (1885). *Kratkij ocherk istorii har'kovskogo dvorjanstv*. Kharkov. [in Russian].
4. Ivanova, N. A., & Zheltova, V. P. (2009). *Soslovnnoe obshchestvo Rossijskoj imperii (XVIII — nachalo XX veka)*. Moscow: Novyj hronograf. [in Russian].
5. Kocherhin, I. O. (2002). *Oleksandr Pol': mrii, spravy, spadschyna*. Dnipro. [in Ukrainian].
6. Kocherhin, I. O. (2016). *Katerynoslavs'ke dvorianstvo v umovakh transformatsii sotsial'nykh vidnosyn (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)* [Katerynoslav nobility under transformation of social relations (second half of XIX — early XX century)] (*Doctor's thesis*). Dnipro. [in Ukrainian].
7. Konstantynova, Yu. V. (2010). *Diial'nist' orhaniv dvorian's'koi opiky u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. (Za materialamy Derzhavnoho arkhivu Kherson's'koi oblasti). Istorichni i politologichni doslidzennâ, 1–2*, 105–111. [in Ukrainian].
8. Korelin, A. P. (1979). *Dvorjanstvo v poreformennoj Rossii. 1861–1904*. Moscow: Nauka. [in Russian].

9. Nikotin, I. A. (1886). *Stoletnij period (1772–1872) russkogo zakonodatel'stva v vossoedinennyh ot Pol'shi gubernijah i zakonodatel'stvo o evrejah (1649–1876)* (Vol. 1). Wilno. [in Russian].

10. Paramonov, A. (n. d.). Zemlevladelec s. Grushino Lev Vasil'evich Illjashevich. Retrieved from <https://www.academia.edu/13960748/%D0> [in Russian].

11. Pavlovskii, I. F. (1907). *K istorii poltavskogo dvorjanstva. 1802–1902* (Vol. 2). Poltava. [in Russian].

12. Prots, N. V. (2015). *Dvorianstvo Kharkivs'koi hubernii druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* [Kharkov province nobility of the late nineteenth — early twentieth century] (Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian].

13. Seredonin, S. M. (1902). *Istoricheskij obzor dejatel'nosti Komiteta ministrov* (Vol. 3, ch. 1). Saint Petersburg. [in Russian].

14. Shandra, V. S. (2017). Dvoriants'ki ustanovy Pivdenno-Zakhidnoho kraiu Rosijs'koi imperii: formuvannia kadrovoho skladu (druha polovyna XIX — pochatok XX st.). *Problemy istorii Ukraïni XIX — pochatku XX st.*, (27), 6–24. [in Ukrainian].

15. Shandra, V. S. (2018). Chernihivs'ke huberns'ke dvoriants'ke zibrannia u poshukakh novykh tsinnostej (1860-ti roky — pochatok XX st.). *Rozumovs'ki zustrichi*, (5), 197–207. [in Ukrainian].

16. Shubin-Pozdeev, N. D. (1902). *Nastol'naja kniga dlja uezdnyh predvoditelej dvorjanstva*. Saint Petersburg. [in Russian].

17. Thorzhevskii, I. I. (1902). *Istoricheskij obzor dejatel'nosti Komiteta ministrov* (Vol. 3). Saint Petersburg. [in Russian].

18. Zaruba, V. N. (2016). *Dvorjane Ekaterinoslavskoj gubernii*. Dnipro: Lira. [in Russian].